२३६६९

030654

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हरिः ॐ ॥ एष पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तं नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते परा
बभूवुस्तदुक्तमृषिणा प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुन्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे ॥ बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वं
तः पवमानो हरित आविवेशेति प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानी
मानि वयांसि वंगावगधाश्चेरपादान्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इम
एतद् मेवाग्निं बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वंतरित्यसद एव भुवनेष्वंतरसावादित्यः पवमानो हरित आविवेशेति वायुरेव पव
मानो दिशो हरित आविष्टः ॥१॥ उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदंति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीतो हीदं
सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किंच तस्याग्निरर्को अन्नमशीतयो अन्नेन हीदं सर्वमश्नुते तदंतरिक्षमेवोक्थमंतरिक्षं ह्यनुपतंत्यंतरि
क्षमनुधावंति तस्य वायुरर्को अन्नमशीतयो अन्नेन हीदं सर्वमश्नुते तावेव द्यौरेवोक्थम्
इतः प्रदानाद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किंच तस्यासावादित्यो अर्को अन्नमशीतयो अन्नेन हीदं सर्वमश्नु
त इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं पुरुष एवोक्थमयमेव महान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीति वि
द्यात्तस्य मुखमेवोक्थं [illegible] यथा तस्य वागर्को अन्नमशीतयो अन्नेन हीदं सर्वमश्नुते
वी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१॥२ नासिके एवास्य यथांतरिक्षं तथा तस्य प्राणो कोन्नमशीत योनेन हीदं सर्वमश्नुते तदेतद्व्ध्वस
विष्टपं यदेतन्नासिकाग्रे विनतमिव ललाटमेनो वर्थं यथा द्यौस्तथा तस्य चक्षुर्को न मशी
त यो न्नेनहीदं सर्वमश्नुते समानमशीत यो ध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेवान्नेन हीमानि सर्वाणि
भूतानि समनंतीति ३॥ अन्नेनेमं लोकं सज्जयत्यन्नेनामुं तस्मात्समानमशीत यो ध्यात्मं चाधिदैव
तं चान्नमेव तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवी तो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किंच यद्धु किंचाद्दंत्रेता २६
इ॥ तदसौ सर्वमत्ति यद्धुं किंचालं प्रेतीति ३॥ तदियं सर्वमत्ति सेयमित्था द्यात्र्य तोह वा आद्यो
भवति नूतस्येशो यं नाद्यात्यद्दूनं नाद्यु॥ ३॥ अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा देवानां
रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधय ओषधीरेतो न्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां
रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म॥ तदिदं कर्मकृतमयं पुरुषो ब्र
ह्मणो लोकः सद्दूरामयो यद्धीरामयस्तस्माद्धिरण्मयो हिरण्मयो ह वा अमुष्मिल्लोके संभव
ति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद॥ ३॥ तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं

यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपद इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्ये
षां पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवतामुरुग्ण्यो हीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेव मे कु
र्वित्यब्रवीत्तदुदरमभवदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्माहैव ता उ इ॥
ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत्तच्छिरो श्रयत यच्छिरो श्रयत तच्छिरसो भवत्तच्छिरसः शिरस्त्वं ता एताः
शीर्षं छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः श्रयंते स्मिञ्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः
शिरस्त्वं वेद ता अहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीति विब्रुवन्त्हं ता अस्माच्छरीरादु
त्क्रामामतद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं शरीरं पत्स्यतीति तदुक्थं भविष्यतीति वागुदक्रामदवदन्न
श्नन्पिबन्नास्तैव चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैव श्रोत्रमुदक्रामदश्रृण्वन्नश्नन्पि
बन्नास्तैव मन उदक्रामन्नमीलितमिवाश्नन्पिबन्नास्तैव प्राण उदक्रामत्प्राण उत्क्रान्ते पद्यत तद
शीर्यत ता शारीतीइ॥ तच्छरीरमभवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह वा अस्य [illegible]प्मा [illegible] द्विष
न्यः परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ता अहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यहम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥२॥२ वथमस्मीतिता अब्रुवन्नहंतेदं पुनशरीरं प्रविशामतद्यस्मिन्नप्रपन्न इदं शरीरमुत्थास्यतितन
दुक्थं भविष्यतीति वाक्प्राविशद्दशपदेन चक्षुः प्राविशद्दशपदेन श्रोत्रंप्राविशपदेन मनः
प्राविशद्दशपदेन प्राणः प्राविशत्प्राणेप्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थं॥३॥
प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं देवा अब्रुवन्त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मस्त्व
मस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्माकं तव स्मसीति॥४॥ तं देवाः प्राणयंत स प्रणीतः
प्रातायत प्रातायीतीतीं॥ तत्प्रातरवत्समागादिति॥ तस्मात्प्रातरप्यवादहरेव प्राणो रात्रिर
पानो वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चंद्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहितां संयोगो ध्यात्म
मिमादेवता अदउ आभिरःप्रिदैतं नमियेतत्तदुक्तं भसेलद्भूस्मवेतद्विद्वान्गह्हिरण्यदन्वे
दोनतस्येशे यं महानदघु रिति प्रहितां वः अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेदेनद्भूतदनीशाना
जिह्वा अस्मैभं ला निबलिंहरंति य एवं वेद तस्य संसदिति प्राणस्तीसं नयमिस्सावादि
त्यस्तदेतत्रिवत्त्रिवृदियं वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कानीनिकेति स य दिह्वा अपिमयनदति संसंहेवा

स्योदितं भवतिय एवमेतत्सत्यस्य सत्यं वेद॥५॥ तस्य वाक्तंतिर्नामानि दामानि तदस्ये
दं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनी॥३॥ सर्वं वाचाभिवदति वहंतिह्वा
एनं लंति सं वद्धाम एवं वेदान स्योष्णिग्लोम निल्वग्गायत्रीष्टमांसमनुष्टुप्स्नावा न्वास्थि
जगती पंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स छंदोभिः छंदोभिश्छन्नो यच्छंदोभिश्छन्नस्तस्माच्छंद
सी सा चक्षते च्छादयंतिह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्यां चिद्दिशि कामय
ते य एवमेतच्छंदसां छंदस्त्वं वेद तदुक्तमृषिणा ऽपश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं स
र्वं गोपायति स निपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशत्या च परा च पथिभिश्चरतीति
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च विषूचीश्च वस्त इमा एव दिश
आवरीवर्ति भुवनेष्वंतरित्येष ह्यंतर्भुवनेष्वावरीवर्ति॥ अथो आरत्ता स्रोतः तासो नर्के र्तं
मिरिति सर्वं हीदं प्राणेनावृत्तं सोऽयमाकाशः प्राणेन बृहत्याविष्टब्धस्तद्यथायमाकाशः प्राणे
न बृहत्याविष्टब्ध एवं सर्वाणि भूतान्यापिपीलिकाभ्यः प्राणेन बृहत्याविष्टब्धानीत्येवं विद्यात्॥६॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥३॥२ अथातो विभूतयोस्य पुरुषस्य तस्य वा चास्यैषा पृथिवी चाग्निश्चाऽस्याग्नोषध्य यो जाये
तोऽन्नेनास्वदयतीदमाहरतेदमाहरते सेव मेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चा
ग्निश्च यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्य
ते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिवीवाग्निश्च य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद प्राणेनस्या
न्तरिक्षं च वायुश्चांतरिक्षं वा अनुचरं संतरिक्षं वा अनु भूतानि वायुरस्मै पुण्यं गन्धमाव ण्वं ५
हत्येव मेतौ प्राणं पितरं परिचरतोन्तरिक्षं च वायुश्च यावदन्वन्तरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य
लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यतेन्तरिक्षस्य च वायोश्च य एव
मेतां प्राणस्य विभूतिं वेद चक्षुषास्यैषा द्यौश्चादित्यश्च द्यौर्ह्यस्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्यो स्य ज्यो
तिः प्रकाशं करोत्येव मेतौ चक्षुः पितरं परिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्ता
वानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च य एवमे
तां चक्षुषो विभूतिं वेद श्रोत्रेणस्यैषा दिशश्च चंद्रमाश्च दिशो ह्यस्मा अहरहरेनमायंती३॥दिश्यो विश्र

णोति चंद्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं प्रतिचरं(परिचरं)ति दिशश्च चं
द्रमाश्च यावदनु दिशो यावदनु चंद्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेते
षां न जीर्यते दिशां च चंद्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद मनसास्यैषा आपश्च वरुणश्चापो
ह्यस्मै श्रद्धां संनमंते पुण्याय कर्मणे वरुणोस्य प्रजां धर्मेण दाधारैवमेते मनः पितरं परिचरंत्या
पश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते याव
देतेषां न जीर्यते पां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥७॥ आपाः३ इत्याप इति तदिद
मा प एवेदं वे मूलमदस्तूलमयं पिते ते पुत्रा यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्ये सेत
त्तदुक्तं भवतीत्ये तद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय आ हं मां देवेभ्यो वेद ओ मद्देवान्वेदेतः प्रदा
नाद्ध्येनद्रुतः संभृताद्भूतिस एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते क
गिरन्ति ह वै द्विषंतं पाप्मानं भ्रातृव्यं परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद
स एषोऽसुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरित्येवोपासांचक्रिरे तेनभू

॥४॥२

दुस्तस्मात्सुप्त्वेत हि सुप्तो भूर्भूरि सेव प्रश्वसिति मृत्युरिति दैवो उ पासौ च क्रौरे सैव प्रश्वसेत्यसु
रा स्तेह पर एव भूतु भैव सा लम्मना परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स एष मसुश्रीनामतं
चतदुक्तमृषिणा पाङ्प्राङेति स्वधया गृभीत इत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न परागेव भवत्यमर्त्यो
मर्त्येना सयोनिरित्येतेन हीदं सर्वं सयोनि मर्त्यानि हीमानि शरीराणी ३ ॥ अमृतैषा देवता
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यमिति निचिन्वन्ति हैवेमानि
शरीराणी ३ ॥ अमृतैवैषा देवतामृतो ह वा अमृतो ह्यमुष्मिंल्लोके संभवत्यमृतः स
र्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति प्रथमारण्यके द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥
एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति तं श
तं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छ
तर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव संतं स इदं सर्वमध्यतोऽदधाद्यदिदं किंच स य
दिदं सर्वमध्यतोऽदधाद्यदिदं किंच तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षत एतमे

व संतं प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः स यत्प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृत्समद इत्या
चक्षत एतमेव संतं तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंच तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंच त
स्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षत एतमेव संतं तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वे
षां वाम इति तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेव इत्याच
एतमेव संतं स इदं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किंच स इदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किंच तस्मादत्र
यस्तस्मादत्रय इत्याचक्षत एतमेव संतं ॥ १ ॥ एष उ एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजस्ता एष बिभर्ति
यद्बिभर्ति तस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाज इत्याचक्षत एतमेव संतं तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वसिष्ठ
इति तस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव संतं स इदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किंच स यदि
दं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किंच तस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथा इत्याचक्षत एतमेव संतं स इदं स
१ र्वमभ्यपवयत यदिदं किंच स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किंच तस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पा
वमान्य इत्याचक्षत एतमेव संतं सोऽब्रवीदहमिदं सर्वमसानि यच्च क्षुद्रं यच्च महदि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८

यं तं भ एतदुहै वेंद्रो विश्वामित्राय प्रोवचैतदुहैवेंद्रो भरद्वाजाय प्रो
वाच तस्मात्सतेन बंधुना पतीषु ह यतेत द्वाइदं बृहतीसहस्रं संपन्नं
तस्यवाएस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्रा
णि भवंति तावंति शतसंवत्सराह्नां सहस्राणि भवंति व्यंजनैरेव रा
त्रीराप्नुवंति स्वरैरहानि तद्वाइदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तस्य वाएतस्य
बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य परस्तान्म[illegible]ज्ञामयो देवतामयोः संभूय दे
वता अप्येति य एवं वेद तद्योहं सोसौ योसौ सोहं तदुक्तमृषिणा सूर्य
स्त आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतद्दुहैवोपेक्षेतोपेक्षेत ॥२२॥ इति द्वितीयार
ण्ये द्वितीयोध्यायः ॥ योह वा आत्मानं पंचविधमुक्थं वेद यस्मा

दिदं सर्वमुत्तिष्ठति स संप्रतिवित् पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येष
वा आत्मोक्थं पंचविधमेतस्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठतीत्यदिदं किंचनमेतान्ये
व यन्नं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन्योन्नं चान्नादं च वेदाहास्मिन्नंना
दो जायते भवत्यस्यान्नमापश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवंति
ज्योतिश्च वायुश्चान्नादमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाश आका
शे हीदं सर्वं समोप्यत आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मि
न्योन्नं चान्नादं वेदाहास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमोषधिव
नस्पतयोन्नं प्राणभृतोन्नाद ओषधिवनस्पतीन्हि प्राणभृतोदंति
तेषां य उभयदतो दंति पुरुषस्यानु विधानि हि तास्तेन्नादाः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२६६९

२ भ्रमितरे प्राणस्तस्मात्तइतरान्यश्नून धीनचरं यधीनद्य
त्रेत्रादेोभवत्यधीवहृसमानानां भवन्तियएवंवेद॥
॥१३॥तस्ययआत्मानमाविस्तरांवेदाश्नुतेहाविर्भू
यओषधिवनस्पतयोयच्चकिंचप्राणभृत्सआत्मान
माविस्तरांवेदौषधिवनस्पतिषुहिरसोदृश्यतेऽचि
त्तंप्राणभृत्सुप्राणभृत्सुचैवाविस्तरामात्मातेषुहिर
सोपिदृश्यतेनचित्तमितरेषुपुरुषेत्वेवाविस्तरामा

Indira Gandhi National Centre for the Arts